

Анна ТУМАНЯН

адвокат, аудитор, Аудиторська фірма "Аналітик"

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-1062-4167>

e-mail: ao.tumanian@gmail.com

ПОВЕДІНКОВІ АСПЕКТИ ВИЯВЛЕННЯ АУДИТОРОМ ШАХРАЙСТВА В АУДИТІ ФІНАНСОВОЇ ЗВІТНОСТІ

У статті розглянуто поведінкові аспекти в аудиті за допомогою розгляду таких питань, як незалежність аудитора, взаємовідносин між клієнтом та аудитором, а також поведінкові аспекти аудиту у контексті незалежності аудитора, професійного судження аудитора та професійного скептицизму. Також розглянуто поведінкові аспекти шахрайства у фінансовій звітності, когнітивні дослідження в бухгалтерському обліку та когнітивні стилі, вплив когнітивного стилю аудитора на виявлення шахрайства, етичні аспекти поведінки бухгалтерів та аудиторів тощо.

Ключові слова: поведінковий підхід, біхевіоризм, бухгалтерський облік, аудит, професійне судження, професійний скептицизм, шахрайство, фінансова звітність

ВСТУП

Протягом останніх 50 років у дослідженнях зарубіжних вчених питання бухгалтерського обліку та аудиту розглядаються через теорію поведінкового обліку. Натомість у дослідженнях українських вчених поведінковий облік у бухгалтерському обліку та аудиті майже не розглядався.

Теорія поведінкового обліку на сьогодні є однією з найважливіших тенденцій у сучасних дослідженнях і теорії бухгалтерського обліку. Основний сенс в теорії поведінкового обліку – не розглядати бухгалтерію і бухгалтерів тільки в цифрах, натомість враховувати, що бухгалтері – це люди зі специфічною професією, які поведуться відповідно до своїх почуттів і думок.

Поведінковий облік досліджували такі зарубіжні вчені, як: Filiz Angay Kutluk [1], J.M. Kurawa, R.M. Hogarth, G. Kleinman, A. Medinets, D. Palmon, M.W. Nelson, M. Nowak, J.A. Schweikart та ін.

Поведінка аудиторів є важливою частиною поведінкового обліку. Аудит був однією з найпопулярніших тем у журналі «Поведінкові дослідження в бухгалтерському обліку» з 1989 р. [2].

Бірнберг і Шилдс виділили п'ять шкіл у рамках дослідження поведінкового обліку:

- управлінський контроль;
- оброблення облікової інформації;
- проектування облікової інформаційної системи;
- дослідження процесу аудиту;
- організаційна соціологія [3, с. 122].

Поведінкові дослідження полягають у з'ясуванні, як люди приймають рішення, взаємодіють і впливають на інших осіб, організації, ринки та суспільство. Охоплюють процес спілкування, облікові комунікації, поведінка одержувача облікової інформації тощо [4].

Концепцію поведінкового обліку прийнято розглядати за такими темами:

- вплив облікової інформації на поведінку;
- управлінський контроль: участь у бюджеті, нефінансові заходи, лідерство та збалансована система показників;
- аудит: незалежність, судження аудитора та прийняття рішень, професійний скептицизм, виявлення аудитором шахрайства тощо;

– етика: прийняття етичних рішень, етична орієнтація та раціоналізація неетичної поведінки.

У статті «Поведінкові аспекти бухгалтерського обліку та аудиту» [5] досліджено питання поведінкових аспектів оброблення інформації, управлінського контролю. У статті «Поведінкові аспекти професійного судження та професійного скептицизму аудитора» [6] досліджено поведінкові аспекти безпосередньо аудиторської діяльності (незалежність аудитора, взаємовідносини між клієнтом та аудитором, професійне судження, професійний скептицизм).

У цій статті розглянуто поведінкові аспекти виявлення аудитором шахрайства в аудиті фінансової звітності.

МЕТА статті – дослідження поведінкових аспектів аудитора у виявленні шахрайства у фінансовій звітності, когнітивізм, когнітивний стиль.

РЕЗУЛЬТАТИ

1. Шахрайство у фінансовій звітності

Поведінкові аспекти виявлення аудитором шахрайства вивчали такі вчені, як Bernardi R.A. [7], Vassiljev M., Alver L. [8, 9], Rossouw G.J. [10], Vlad M., Tulvinchi M., Chirita I. [11], Filiz Angay Kutluk [12] та ін.

Шахрайство у фінансовій звітності ґрунтується на свідомому намірі винного (директорів, аудиторів, співробітників тощо) неправомірно подати реальність [11].

Протягом останніх 70 років створено різні моделі шахрайства.

У 1950 р. Д. Крессі створив т.зв. «трикутник шахрайства», який мав допомогти слідчим виявити шахрайство. Трикутник шахрайства містить три елементи: можливість, мотив, виправдання.

Trompeter G.M., Carpenter T.D., Desai N., Jones K.L., Riley R.A.J [13] синтезували модель, яка ілюструє підхід аудитора до шахрайства. Їхня модель утворює своєрідний каркас, де трикутник шахрайства є станом перед шахрайством. Стан після шахрайства зосереджується на конкретних елементах шахрайства, таких як дія, спроба приховати дію та конвертація вигоди. Між етапами є заходи боротьби із шахрайством, що спрямовано на зменшення ймовірності та впливу шахрайських дій [13].

Робота аудитора має суворі інструкції або стан-

дарту стосовно того, як діяти під час процесу аудиту. Відповідно до професійних стандартів аудитор повинен мати «професійний скептицизм», щоб допомогти організувати те, як він думає і діє. Але є суб'єктивний людський фактор, який впливає на поведінку аудитора. Кожен випадок шахрайства відрізняється, і аудитор повинен прийняти рішення стосовно дій, які він/вона вживатиме.

Є кілька поведінкових теорій, які допомагають пояснити поведінку людини за допомогою постулатів психології. Однією з таких теорій є *когнітивізм*, що зосереджується на мисленні людей і прийнятті рішень [8].

2. Когнітивні дослідження в бухгалтерському обліку. Когнітивні стилі

Когнітивні дослідження в бухгалтерському обліку та аудиторській діяльності розглядали Hogarth [14], Fuller, Kaplan [15], Bernardi [16], Chen, Lee [17]. Аудитори висловлюють думки на основі досліджень, які незалежно від того, наскільки вони ретельні, неминуче включають суб'єктивні судження [14].

Когнітивні психологи, які спеціалізуються на судженні та прийнятті рішень, зазвичай зосереджують свою роботу на трьох питаннях [8]:

- наскільки добре люди виконують конкретні завдання на оцінку?
- як люди виконують певні завдання судження?
- як ви можете допомогти людям працювати краще?

Ці когнітивні дослідження застосовано в аудиті. Акцент робиться на визначення ситуацій в аудиті, де обмеження людських здібностей до оброблення інформації можуть призвести до упередженості або труднощів у прийнятті певних суджень [14].

Важливим завданням когнітивного дослідження в аудиті є дослідження того, *наскільки рішення аудиторів чутливі до помилок* [14]. Крім того, на судження аудиторів може впливати характер практик в аудиторських фірмах.

Однією з найважливіших когнітивних характеристик є *когнітивний стиль*. У дослідженнях Fuller і Kaplan [15] аудиторів класифіковано як таких, які володіють інтуїтивним, аналітичним або гібридним когнітивним стилем.

Но і Rodgers розрізняли *три когнітивні характеристики: здібності, когнітивний стиль і стратегію*. На відміну від когнітивних здібностей і стратегії, когнітивний стиль являє собою змінну рису. Когнітивний стиль – це когнітивний спосіб людини сприймати та організовувати інформацію про навколишнє середовище, і він являє собою відносно стабільну характеристику особистості [15]. Результати їхнього дослідження зробили внесок у загальне розуміння виконання завдань аудитором, продемонструвавши *систематичний зв'язок між стабільною рисою особистості та виконанням завдання аудитора*. Когнітивний стиль неможна виключити з моделей виконання завдань [15].

3. Вплив когнітивного стилю аудитора на виявлення шахрайства

Вплив когнітивного стилю аудитора на виявлення шахрайства досліджувався Bernardi [16]. Він розглядав *три когнітивні стилі*, які мають відношення до аудиту:

- дихотомію залежність-незалежність можна розглядати як здатність індивіда сортувати відповідні дані

в комплексному інформаційному середовищі;

- фокус контролю стосується того, як люди сприймають свою здатність впливати на події, що складають їх життя;

- етичний розвиток пов'язаний з процесом міркування, який люди застосовують, щоб сформулювати свої відповіді на етичні питання.

Bernardi робить висновок про те, що рівень етичного розвитку впливає на здатність менеджера виявляти шахрайство, а також те, що аудитор продовжує брати участь у виявленні шахрайства. Оскільки менеджери з високим етичним розвитком більш чутливі до питань доброчесності та компетентності, фірмам слід намагатися включити менеджерів з високим моральним розвитком до аудиторських груп для спеціальних перевірок шахрайства або для сумнівних клієнтів [16].

Espinosa-Pike and Barrainkua зазначають, що висока мораль та етика є основними когнітивними функціями, які забезпечують прийняття правильних рішень у процесі виявлення шахрайства [8].

Kleinman та ін. створили теоретичну модель когнітивних факторів, які впливають на продуктивність аудиторів і сприйняття їх незалежності [18]. Така модель включає *когнітивні основи прийняття рішень*:

- здібності (між- та внутрішньоособистісні здібності, логіко-математичні здібності);
- досвід (особи, які приймають рішення в аудиторських фірмах, повинні постійно підтримувати навички та кваліфікацію);
- знання (знання, які належно застосовуються, призводять до вибору відповідних правил прийняття рішень);
- результативність (проведення діяльності, яка є інструментом для досягнення мети);
- зіставлення пам'яті (фахівці предметної області мають ментальні уявлення про проблемну область – вони швидко зіставляють ситуаційні факти зі своїм ментальним уявленням, порівнюють їх і роблять висновки про відмінності й подібності, які вони помічають);
- стимул до мислення (ступінь відкритості, готовності докласти зусиль і відсутність упередженості до протилежних думок інших);
- когнітивна евристика (іноді має сенс не застосовувати нормативні моделі прийняття рішень, наприклад, коли час має суттєве значення або рентабельність збору додаткової інформації занадто висока);
- ясність сприйняття (здатність сприймати світ таким, яким він є – це впливає на зв'язок між знаннями та продуктивністю);
- бажаний кінцевий стан (має такий же вплив на поведінку, як стимул до мислення);
- евристика афекту (афект, емоційний зміст, який індивід асоціює з даною ситуацією, може генерувати власну евристику).

Так, вміння аналізувати та застосовувати власний досвід дає змогу аудитору оперативно прийняти правильне рішення.

Chen і Lee [17] провели дослідження з акцентом на комп'ютерних системах підтримки прийняття рішень. Вони заснували свою модель на дослідженнях у галузях когнітивної психології, теорії поведінкових рішень і стратегічного прийняття рішень, а також визначили кілька когнітивних процесів, які застосовують особи, які приймають рішення, коли мають справу зі

складними, неоднозначними та невизначеними ситуаціями (наприклад, у випадок виявлення шахрайства). Ці процеси включають ([17]:

1. *Доступність*. Люди схильні надавати більше значення (ваги) останнім подіям або знанням, оскільки їх легко згадати та уявити з пам'яті.

2. *Коригування та закріплення*. У прийнятті стратегічних рішень керівники часто роблять початкові судження з певних змінних рішень і коригують початкові судження, коли стають доступними нові дані.

3. *Упередження попередньої гіпотези*. Люди прагнуть шукати та використовувати інформацію, яка відповідає їхнім переконанням, а не інформацію, яка є суперечливою.

4. *Міркування за аналогією*. Приймаючи судження та приймаючи рішення в умовах невизначеності, особи, які приймають рішення, часто порівнюють нові проблеми з попередніми випадками чи досвідом, які може бути застосовано для отримання корисної інформації, стратегій і напрямів дій. Цей процес може значно підвищити ефективність прийняття рішень. Однак міркувати за аналогією також проблематично. Наприклад, людям важко відновити минулий досвід. Асоціації між наявними обставинами та минулими подіями іноді можуть бути недоречними та вводити в оману.

5. *Надмірна самовпевненість*. Дослідження показали, що люди мають тенденцію бути надмірно самовпевненими у своїх переконаннях і судженнях. Надмірна самовпевненість може бути небезпечною. Це вказує на те, що люди часто не знають, як мало вони знають і скільки додаткової інформації їм потрібно.

Згідно з цією моделлю люди схильні надавати більше значення минулим подіям і спиратися на досвід. Стосовно випадків шахрайства це означає, що коли шахрайство виявлено, аудитор згадує свій останній досвід виявлення шахрайства, формує судження, а потім приймає рішення на основі цього досвіду. Намагаючись забезпечити найкраще вирішення справи, було б доцільно поділитися досвідом і думками між аудитором, тому що, по-перше, не кожен аудитор має такий досвід у своїй практиці, а по-друге, останнє прийняте рішення/дія може бути неправильним. Уникнути проблеми зайвої довіри можна, ділячись різними практиками та різними випадками виявлення шахрайства в аудиті, підтверджуючи їх судовими рішеннями [8].

ВИСНОВОК

За результатами досліджень можливо зробити висновок, що шахрайство у фінансовій звітності характеризується поведінковими аспектами як з боку тих, хто його вчиняє, так і з боку аудитора. Так, шахрайство ґрунтується на свідомому намірі винного (директорів,

аудиторів, співробітників тощо) неправомірно подати реальність.

Поведінкові аспекти шахрайства з боку управлінського персоналу характеризується такими станами:

- стан до шахрайства (трикутник шахрайства – можливість, мотив, виправдання);
- стан після шахрайства (дія, спроба приховати дію, конвертація вигоди);
- заходи з боротьби з шахрайством.

Поведінкові аспекти шахрайства з боку аудитора характеризуються суб'єктивними рисами особистості аудитора, рівнем його досвіду, навичками із застосування професійного судження та професійного скептицизму. Також має значення середовище на практиці аудиторської фірми.

Виявити шахрайство аудитору допомагають поведінкові теорії, зокрема когнітивізм. Виходячи з цієї теорії розрізняються три когнітивні характеристики: здібності, когнітивний стиль і стратегія. Аудиторів класифіковано як таких, що володіють інтуїтивним, аналітичним або гібридним когнітивним стилем.

Відносно аудиту розглядаються три когнітивні стилі: дихотомія залежність-незалежність, фокус контролю, етичний розвиток.

Встановлено систематичний зв'язок між стабільною рисою особистості та виконанням завдання аудитора. Зокрема, рівень етичного розвитку аудитора впливає на здатність виявляти шахрайство.

Виявлено когнітивні фактори, які впливають на продуктивність аудиторів: здібності, досвід, знання, результативність, зіставлення пам'яті, стимул до мислення, когнітивна евристика, ясність сприйняття, бажаний кінцевий стан евристика афекту. Зроблено висновок, що уміння аналізувати та застосовувати власний досвід дає аудитором зможу оперативно прийняти правильне рішення.

Особливу увагу заслуговують когнітивні процеси, що застосовують особи, які приймають рішення, коли мають справу зі складними, неоднозначними та невизначеними ситуаціями. Вчені дослідили, що люди схильні надавати більше значення минулим подіям і спиратися на досвід. Так, аудитор згадує свій останній досвід виявлення шахрайства, формує судження, а потім приймає рішення на основі цього досвіду.

Врахування поведінкових аспектів у вивченні питань шахрайства при аудиті фінансової звітності дасть змогу більш практично підійти до даної проблематики, а також розробити більш ефективні механізми для виявлення шахрайства у фінансовій звітності практикуючими аудитором.

References

1. Filiz Angay Kutluk. Behavioral Accounting and its Interactions. September 20th, 2017. URL: <https://doi.org/10.5772/intechopen.68972>
2. Se Tin S.T., Agustina L., Meyliana M. A new classification of topics in behavioral accounting: current research direction from BRIA journal in the past 10 years. *Journal of the Academy of Business and Retail Management*. 2017. Vol. 11 (3). pp. 47–58. URL: www.jbrmr.com
3. Nowak M. Behavioral Accounting Research – Accounting Research in the Behavioral Paradigm? True or False? *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu*. 2016. Vol. 66 (1). pp. 119–127.
4. Hofstede T.R., Kinard J.C. A strategy for behavioral accounting research. *The Accounting Review*. 1970. Vol. 45(1). pp. 38–54.
5. Tumanian A. Behavioral aspects of accounting and auditing. *Economics. Finances. Law*. 2023. № 12. pp. 108–111. (in Ukrainian).
6. Tumanian A. Behavioral aspects of auditor's professional judgment and professional skepticism. *Economics. Finances. Law*. 2024.

№ 6. pp. 155-160. (in Ukrainian).

7. Bernardi R.A. Fraud Detection: The Effect of Client Integrity and Competence and Auditor Cognitive Style. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*. 1994. № 13. pp. 68–85.

8. Vassiljev M., Alver L. Behavioral aspects of auditing and the auditor's decision-making as a key cognitive process in the case of fraud. *Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości*. 2019. Vol. 104(160). pp. 149–169. URL: <https://ztr.skwp.pl/api/files/view/997883.pdf>

9. Vassiljev M., Alver L. Conception and Periodisation of Fraud Models: Theoretical Review. 5th International Conference on Accounting, Auditing, and Taxation (ICAAT 2016). Atlantis Press, 2016.

10. Rossouw G.J. Defining and understanding fraud: a South African case study. *Business Ethics Quarterly*. 2000. № 10(4). pp. 885-895

11. Vlad M., Tulvini M., Chirita I. The consequences of fraudulent financial reporting, *The Annals of the Ștefan Cel Mare University of Suceava. Fascicle of The Faculty of Economics and Public Administration*. 2011. № 11 (1). pp. 264–268,

12. Kutluk F.A. Behavioral Accounting and its Interactions. 2017. September 20th. URL: <https://doi.org/10.5772/intechopen.68972>

13. Trompeter G.M., Carpenter T.D., Desai N., Jones K.L., Riley R.A.J. A Synthesis of Fraud-Related Research. *A Journal of Practice & Theory*. 2013. Issue 32. pp. 287–321. URL: <http://doi.org/10.2308/ajpt-50360>

14. Hogarth R.M. A Perspective on Cognitive Research in Accounting. *The Accounting Review*. 1991. № 66 (2), pp. 277–290. URL: <https://about.jstor.org/terms>

15. Fuller L.R., Kaplan S.E. A Note about the Effect of Cognitive Style on Task Performance. *Behavioral Research in Accounting*. 2004. № 16, pp. 131–143.

16. Bernardi R.A. Fraud Detection: The Effect of Client Integrity and Competence and Auditor Cognitive Style. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*. 1994. № 13. pp. 68–85.

17. Chen J.Q., Lee S.M. An exploratory cognitive DSS for strategic decision making. *Decision Support Systems*. 2003. № 36. pp. 147–160. URL: [http://doi.org/10.1016/S0167-9236\(02\)00139-2](http://doi.org/10.1016/S0167-9236(02)00139-2)

18. Kleinman G., Medinets A., Palmon D. A Theoretical Model of Cognitive Factors that Affect Auditors' Performance and Perceived Independence. 2007. pp. 9–23.

Anna TUMANIAN

lawyer, auditor, Audit firm "Analitik"

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-1062-4167>

e-mail: ao.tumanian@gmail.com

BEHAVIORAL ASPECTS OF AUDITOR DETECTION OF FRAUD IN FINANCIAL STATEMENT AUDITS

Over the past 50 years, in the researches of foreign scientists, the issues of accounting and auditing have been considered through the theory of behavioral accounting. On the other hand, in the studies of Ukrainian scientists, behavioral accounting in accounting and auditing was almost not considered. The main meaning of the theory of behavioral accounting is not to consider accounting and auditing exclusively in numbers, but to consider that accountants and auditors are people with a specific profession who behave according to their feelings and thoughts. It is customary to consider the concept of behavioral accounting according to the following topics: the influence of accounting information on behavior, management control, audit, ethics. The paper examines the behavioral aspects of financial reporting fraud, cognitive research in accounting and cognitive styles, the impact of the auditor's cognitive style on fraud detection, ethical aspects of accountants' and auditors' behavior, etc. The behavioral aspects of fraud from both the perpetrators and the auditor, the states of fraud, and the fraud triangle are investigated. Behavioral aspects of fraud using behavioral theories, in particular cognitivism are investigated. Thus, cognitive characteristics (abilities, cognitive style, and strategy), types of auditor cognitive styles, cognitive factors that affect auditor performance, and cognitive processes used by auditors when considering financial reporting fraud are investigated.

Keywords: behavioral approach, behaviorism, accounting, auditing, professional judgment, professional skepticism